

STEPHEN G. DAITZ, *The Jerusalem Palimpsest of Euripides. A Facsimile Edition with Commentary*. Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1970, IX + 32 p. in 4°, 71 planșe, 86 DM.

Palimpsestul păstrat în Biblioteca Patriarhală din Ierusalim (ms. H) este probabil cel mai vechi dintre manuscrisele care conțin porțiuni apreciable din textul lui Euripide. El cuprinde fragmente din șase piese, *Hecuba*, *Fenicienle*, *Oreste*, *Andromaca*, *Hipolit* și *Medeea*, 1593 de versuri, cu totul. Semnalat încă de la jumătatea secolului trecut, palimpsestul de la Ierusalim a început să fie studiat cu adevărat numai în ultimii patruzeci de ani. Atât descrierile, cât și colaționările publicate până în prezent (de K. Horna în 1929, de J. A. Spranger în 1937, de D. Page în 1938 și de A. Turyn în 1957) se bazează pe fotografiile realizate în condiții obișnuite. Starea proastă în care se găsește palimpsestul face, însă, ca aceste fotografii să fie, în foarte multe locuri, ilizibile. În ciuda unor dificultăți considerabile, S. G. Daitz a reușit, în vara anului 1966, să fotografieze manuscrisul H la lumina ultravioletă. Această tehnică a făcut ca textul lui Euripide, acoperit astăzi de un comentariu biblic, să apară cu destulă claritate și să poată fi citit, pentru prima dată, în întregime. Lucrarea pe care o prezentăm reproduce, în condiții grafice excepționale, 71 de facsimile ale paginilor care poartă textul lui Euripide în manuscrisul H (pentru a îngădui o comparație, prima pagină a fost fotografiată și la lumina normală și la lumina ultravioletă, vezi planșele 1—3, 59 și 56). Pe lângă aceste prețioase planșe, volumul mai cuprinde o introducere și câteva capitole de comentariu. Introducerea începe cu un scurt istoric al documentului, pentru a se ocupa apoi de descrierea codicologică a palimpsestului: sint examinate, printre altele, constituirea manuscrisului, dimensiunile lui și sistemul de liniere. Se precizează, pentru prima dată, că textul a fost scris de trei copiiști diferiți și se specifică ce pagini aparțin fiecăruia dintre ei. Colaționarea manuscrisului îi oferă lui S. G. Daitz prilejul de a semna mai multe lecțiuni interesante și de a corecta erorile făcute în descrierile anterioare ale acestui important document. În continuare este discutată problema raporturilor dintre palimpsestul de la Ierusalim și celelalte manuscrise euripideice. Pentru a da o imagine clară a acestor raporturi, S. G. Daitz alcătuiește un tablou care indică, pentru fiecare piesă în parte, cîte concordanțe există între H și manuscrisele ABMLPV și de cîte ori unul dintre aceste manuscrise concordă cu H în exclusivitate (comparația se face pe baza aparatului critic al ediției Murray). Ceea ce reiese din acest tablou este că afinitățile dintre H și restul manuscriselor variază de la o piesă la alta, în limitele unei asemănări predominante a lui H cu B și M. Analiza scholiilor, urmărită numai prin sondaj, confirmă această concluzie. În sfârșit, într-o ultimă secțiune a lucrării, S. G. Daitz revine asupra datării lui H, susținând din nou că el a fost copiat între 950 și 1050, împotriva lui A. Tuilier, care, în anul 1968, i-a atribuit o dată mult mai recentă (între 1160 și 1165).

Liana Lupăș

G. B. PELLEGRINI, A. L. PROSDOCIMI, *La lingua venetica. I. Le iscrizioni*, a cura di G. B. Pellegrini, A. L. Prosdocimi. II. *Studi*, a cura di A. L. Prosdocimi. Padova-Firenze, Istituto di glottologia dell'Università di Padova, Circolo linguistico fiorentino, 1967, VII + 696 + 1 hartă, VIII + 339 p., in 8°.

În încheierea prezentării făcute volumului lui G. B. Pellegrini, *Le iscrizioni venetiche*, Pisa, 1956 (StCl, III, 1961, p. 478), ne exprimăm dorința ca autorul să reia editarea textelor într-o înfățișare tehnică demnă de valoarea operei. Acestei dorințe, comune tuturor celor care se

înterează de limbile Italiei antice, autorul i-a răspuns în mod strălucit prin două masive volume, conținând, cel dintâi, corpusul complet al inscripțiilor, cel de al doilea, un studiu asupra limbii venete. Pentru realizarea acestei lucrări monumentale, G. B. Pellegrini și-a câștigat colaborarea unui tânăr savant, prof. Aldo L. Prodocimi, elev al lui G. Devoto. Lui A. L. Prodocimi i se datorează redactarea unei părți a corpusului și, în întregimea lui, volumul al doilea (formă amplificată a tezei sale de licență, conduse de G. Devoto, care-i semnează și prefața).

Corpusul este divizat în 12 secțiuni, corespunzătoare regiunilor domeniului venet, ținându-se seama și de diviziunile administrative romane (Este, Padova, Vicenza, Treviso, Oderzo, Belluno, Cadore, Agordino — o singură inscripție! —, Isonzo, Trieste, Gailtal — în Austria —, Adria), iar numerotarea inscripțiilor se face pe baza acestei diviziuni, cu sigla regiunii și cu numărul de ordine al inscripției; ordonarea inscripțiilor fiind bazată pe categorii (funerare, votive, urne cinerare etc.), sistemul este parțial închis, nedând posibilitatea introducerii unor eventuale descoperiri noi, fără schimbarea numerotării pentru întreaga regiune; numai inscripțiile veneto-latine au o numerotare separată (cu cifre romane).

Prezentarea fiecărei inscripții cuprinde: locul de conservare, editările anterioare, bibliografia, împrejurările descoperirii, descrierea externă, textul propriu-zis (în două versiuni: transliterat și interpretat) și comentariul; lectura este sprijinită de o reproducere fotografică și de un desen (în situații speciale, numai de una din acestea). Înaintea fiecărei grupări de inscripții (pe regiuni sau specii) se află introduceri ample, adevărate monografii istorice, arheologice, toponomastice și topografice, însoțite de bibliografia critică a problemelor dezbătute.

Volumul al II-lea se divide în cinci secțiuni: (1) o introducere închinată problemelor grafiei (p. 3—36); (2) studii despre lexic (p. 37—217); (3) „veneții și limba venetă” (*Veneti e venetico*, p. 219—259); (4) indice epigrafic (p. 261—280); (5) bibliografie (p. 281—338). La prima vedere, un asemenea sumar ar putea decepționa pe cititorul care se așteaptă să găsească în volum o monografie completă și sistematică a limbii venete. Subtitlul „Studi” definește însă clar poziția și intențiile autorului; și cu toate acestea nici un fapt fonetic, morfologic și chiar sintactic de oarecare importanță nu este omis din câmpul investigației: atât studiul asupra grafiei, cât și cel, foarte bogat, asupra lexicului, oferă un tablou complet al stadiului actual al ipotezelor și soluțiilor (cu prezentarea opțiunilor autorului, ghidate totdeauna de o riguroasă logică și de o vastă erudiție) privitoare la ansamblul problemelor limbii venete. Indicele epigrafic, la rîndul său, completează, pentru cuvintele neanalizate în „studii lessico”, datele lingvistice și bibliografice esențiale.

Vom semnala, în cele de mai jos, câteva dintre soluțiile la care autorii s-au oprit în problemele mai spinoase sau mai controversate ale limbii venete.

Originea alfabetului și interpretarea grafiei¹. Alfabetele venete (folosim pluralul pentru a atrage atenția asupra diferențelor locale, uneori ireductibile, după părerea noastră, la o unitate venetă primordială) provin din alfabetul etrusc de nord, cunoscut din inscripțiile de la Spina (teritoriu învecinat cu cel al veneților) și Adria (unde s-au descoperit și inscripții venete). G. B. Pellegrini (I, p. 20) susține „unitatea fundamentală a sistemului” grafic², ceea ce lasă totuși neexplicată notarea diferită a dentalelor sonore (z, θ și chiar t)³; necesitatea unui izvor complementar grec, sugerată de M. Lejeune (bazat pe existența lui o, plasat la sfârșitul alfabetului), este acceptată.

¹ Pentru problemele generale, vezi și SCL, XI, 1960, 1, p. 116—121.

² În volumul II (p. 5, 12—16), A. L. Prodocimi se pronunță de asemenea împotriva „poligenezei” scrierii venete și susține existența unei unități primordiale, diferențiate apoi prin adaptări locale divergente.

³ Cf. *Studia Mycenaea*, Brno, 1968, p. 65—70.

În interpretarea semnului | < din Cadore, autorii acceptă interpretarea fonetică a lui Lejeune (= jod)⁴, dar consideră că nu e vorba de transformarea celei de a doua haste a lui jod „normal” (|), ci că semnul provine totuși din gamma etrusc (I, p. 481, II, p. 20 — 22); explicația ar rezida într-o evoluție fonetică a unui vechi *-iko-* la *-iyo*. Dacă explicația fonetică avansată de autori nu ni se pare total convingătoare, reținem un punct al argumentării, extrem de interesant (II, p. 22): în momentul romanizării, atât vechiul semn pentru jod (|), cât și cel pentru „san” (M) notînd desigur un *s* forte, puteau fi confundate cu litere latine de valoare diferită, *e* cursiv în primul caz, *m* în cel de al doilea; influența latină este așadar factorul care a provocat modificarea traseelor celor două litere.

În privința omografiei *h* și *i* punctat (⊕) autorii se arată prudenți în interpretarea ca *y* a acestui semn (vezi de exemplu, I, 351, *Hostihavos* — Lejeune —, nu *Hostiavos* — Untermann, Pisani⁵). Într-un capitol special (II, p. 16—18), se încearcă explicarea fonetică a acestei omografii, reluîndu-se apropierea, făcută mai demult, dintre numele zeiței *Reitia* și adjectivul latin *rectus* (așadar grafia ar atesta o evoluție *-ekt-* > *-cht-* > *-eit-*).

În problema oclusivelor notate prin χ , φ ⁶ și *z*, autorii (în special A. L. Prosdocimi, II, p. 7—12) se realizează ipotezei lui Lejeune privind existența unei corelații de tensiune în venetă („sonorele” fiind de fapt „lenes”; în felul acesta se explică și cele două foneme siflante, *s* și *ś*).

Morfologie și derivare. Flexiunea unor teme în *-yo-* (a căror existență este asigurată de dativul în *-toi*, I, p. 89) este pusă în discuție în legătură cu explicația terminății *-is* a unor substantive: este vorba de o abreviere epigrafică sau de o transformare fonetică *-yos* > *-is* (M. Lejeune susține prima idee, J. Untermann pe cea de a doua)? În cazul acceptării celei de a doua ipoteze, care este repartiția formelor de nominativ în *-is* la cele două teme posibile, în *-yo-* sau în *-i-*? A. L. Prosdocimi consideră că *-is* reprezintă redarea grafică a unei realități morfologice și, bazîndu-se pe analogii cu alte limbi indo-europene, în care unui nominativ în *-i-* îi corespund cazuri oblice în *-yo-*, consideră că se poate vorbi, în acest caz, de o isoglosă balto-germano-venetă (II, p. 27—33).

Existența unui genitiv în *-i* al temelor în *-o/e* este socotită „inoppugnabile” de G. B. Pellegrini în numele de persoană (scris și în latinește și în venetă, într-o stampilă recent descoperită) *Kenθini* (lat. *Centini*), Pa 19 (I, p. 375—376), unica atestare clară a acestei desinențe⁷.

În flexiunea verbală e de reținut discuția cu privire la valoarea desinenței, de origine medială, *-to*, păstrată în principalele verbe „votive”, *faxto*, *doto* și *donasto*. E de remarcat (I, p. 367) că *-to* și *-r* sînt singurele desinențe verbale atestate⁸ și că ambele sînt de persoana a III-a, au forme mediale și se construiesc cu acuzativul obiectului; de aceea nu se poate stabili nici locul lor real în sistemul verbal venet și nici dacă formele verbale aveau și valoare, nu numai formă, medie. Într-o amplă și bogat documentată expunere, A. L. Prosdocimi (II, p. 65—69, 85—86) se realizează opiniei lui M. Lejeune după care formele în *-to* sînt aoriste (cu extinderea flexiunii sigmatice la verbul denominativ *donasto*); în ceea ce pri-

⁴ Altfel în ediția din 1956, p. 251.

⁵ Vezi și SCL, XI, 1960, 1, p. 118 — 120.

⁶ Se vorbește (II, p. 8) de „spirante” etrusce, notate χ , φ . Nu e vorba, desigur, de spirante, ci de aspirate (cf. A. J. Pfiffig, *Die etruskische Sprache*, Graz, 1969, p. 28, 38 — 41), dacă nu de „fortes” (cf. *Linguistique Balkanique*, VI, 1963, p. 140 — 141).

⁷ Celelalte două exemple, *Logsii* și *Reitii* (Es 52) par să fie scrieri greșite pentru *Logsiai*, *Reitiai* (I, p. 158).

⁸ Autorii elimină din discuție forma *atraest*, considerînd-o ca o despărțire eronată a cuvintelor (I, p. 384, II, p. 56); vezi și M. Lejeune, BSL, LXI, 1966, 1, p. 194 — 196.

vește desinența *-r*, din *toler*, autorul se depărtează de predecesori, considerind că și această formă este preteritală (II, p. 125—126, 180—181); ar fi vorba, așadar, ca în cazul perfectului latin, de o „heterogeneză” a perfectului venet, provenit din aorist și din „injunctiv”. Ipoteză ingenioasă, dar greu demonstrabilă.

Probleme arheologice. Ne rezumăm la semnalarea interesantei interpretări pe care autorii o dau *spilloni*-lor votivi (*épingles*) din sanctuarul Reitiei de la Este: aceștia ar fi în realitate stluri pentru scris. În favoarea ipotezei pledează nu numai forma obiectului (discutată pe baza unei ample bibliografii, excesive poate), ci și funcția de „scriptorium” a întregului sanctuar, ilustrată și de tablele votive alfabetice (I, p. 140—142; vezi și II, p. 194, explicația cuvîntului *vdan* „abecedarium”).

Apartenența dialectală a venetei. După cum se știe, anii 1949—1950 au însemnat, prin lucrările lui M. S. Beeler⁹ și M. Lejeune¹⁰, încheierea unei lungi perioade de „illrism” în clasificarea limbii venete, făcîndu-se loc unor ipoteze „italice” sau acordîndu-se limbii venete statutul de limbă indo-europeană independentă¹¹. În *Iscrizioni venetiche* din 1956, p. 271, G. B. Pellegrini se raliase acestei din urmă teorii. După o amănunțită examinare a isoglozelor și a ipotezelor propuse anterior, A. L. Prodocimi, partizan moderat al ideii, susținute de G. Devoto, a unei „pluralități de filoni constitutivi” (II, p. 256) și adversar al unității italice, își pune întrebarea dacă nu i s-ar putea atribui venetei un loc intermediar între „proto-latină” și „italică” (osco-umbriană).

Eventualitatea unor raporturi speciale dintre venetă și limbile germanice, sprijinită în primul rînd pe paralelismul ven. *ego/mego*, got. *ik/mik* și pe pronumele *sselboisselboi* (cf. ahd. *der selb selbo*), este luată în considerare de A. L. Prodocimi, deși admite posibilitatea unei inovații analogice independente în cazul primei „isoglose” (II, 141; pentru *sselboisselboi*, vezi II, p. 168).

Cele citeva probleme la care ne-am oprit mai sus au încercat să ilustreze, desigur parțial, bogăția de fapte și de interpretări originale, dar ponderate, cuprinse în *La lingua venetica*; orientarea cititorului ar fi fost fără îndoială mult ușurată de prezența unui indice de materii (în special gramatical), de o utilitate extremă în lucrările de acest tip.

Soliditatea corpusului, caracterul vast și multilateral al informațiilor conținute în comentarii și în volumul de studii fac din *La lingua venetica* un instrument de lucru de prim ordin, destinat să rămîna multă vreme o operă la care vor recurge atît indo-europeniștii, cît și latiniștii, cărora le va oferi o nouă perspectivă pentru înțelegerea istoriei limbii latine. În aceeași măsură monumentală întreprindere a lui G. B. Pellegrini și A. L. Prodocimi va fi indispensabilă arheologilor, istoricilor și epigrafistilor interesați de dezvoltarea nordului Italiei preromane și de aspectele atît de variate și de semnificative ale procesului romanizării¹².

I. Fischer

⁹ *The Venetic Language*, Berkeley — Los Angeles, 1949.

¹⁰ *Latin et chronologie „italique”* REL, XXVIII, 1950, p. 97—104.

¹¹ Pentru detalii vezi și SCL, IX, 1958, 4, p. 551—553; J. Untermann, *Kratylos*, VII, 1961, 1, p. 1 și 9—10. Cf. și E. Polomé, *The Position of Illyrian and Venetic*, în *Ancient Indo-European Dialects*, Berkeley — Los Angeles, 1966, p. 71—76.

¹² Cu toată modestia, relativă, a mijloacelor tehnice de care dispunea tipografia (vezi I, p. VII, II, p. VIII), realizarea grafică și reproducerea sînt excelente. Semnalăm citeva mărunte greșeli de tipar: I, p. 201, r. 4 de jos: trebuie citit *ou* în loc de *on*; 276, r. 4 de jos: *FOVGO* în loc de *FOUGO*; 336, r. 4: Detschew în loc de Mayer; II, p. 15, r. 16 de jos: *indépendantes* în loc de *indépendentes*; p. 66, r. 9 de jos: *Italia* pentru *Italà*; p. 84, r. 9: *16* pentru *61*; p. 109, r. 6: *Gel.* pentru *Gehl.*; p. 162, r. 14: *19* în loc de *18*; p. 299, nr. 166: *occident* în loc de *occidente*; p. 312, r. 3 de jos: *Italiei* în loc de *Italie*; p. 325, r. 13 de jos: *Dundreanu* în loc de *Durnareanu*.